

Solidarități și idealuri în veacul al XVIII-lea românesc. Mărturia ctitorilor domnești

O analiză de ansamblu asupra veacului al XVIII-lea așteaptă încă a fi întreprinsă. Reluând recent o seamă de subiecte lăsate «dezactivate» o vreme, atenția ne-a fost atrasă de aspectul general al politicii ctitoricești a domnilor «fanarioti». Statistica arată limpede diluarea numărului de fundații domnești, de la 13% în vremea lui Brâncoveanu la doar 1% între 1714 și 1820, în Țara Românească¹. Pentru Moldova nu dispunem de atare date, dar putem crede că situația nu diferă prea mult. Autorul căruii îi datorăm estimările consideră că numărul, fie și aproximativ, al «șantierelor parțiale» (refaceri, construcții adiacente, repictări) e imposibil de precizat. Bisericile de lemn, nici ele incluse aici, nu au, după același autor, vocația perenității².

Subscriem la aceste puncte de vedere, ca și la multe dintre concluziile autorului care reface cu subtilitate și erudiție atmosfera mentală a epocii brâncovenești, efortul de ordonare a «înțelepciunii dinăuntru» și a formelor sale de exteriorizare. Ctitorul este, fără îndoială, «o persoană ce aduce pe lume un spațiu organizat, ce transformă timpul într-un obiect ce poate fi clasificat, măsurat, comparat, imitat și admirat»³.

Apare limpede că Brâncoveanu își asumase deplin această condiție. Ne întrebăm însă dacă și domnii următori o vor fi făcut și în ce manieră. Cifrele invocate resping un răspuns pozitiv; de aceea vom încerca să pătrundem cumva dincolo de ele.

Să spunem întâi că monarhia «financiar-culturală» a Brâncoveanului este produsul unei evoluții în care tendințele către raționalizarea actului de guvernare nu au lipsit; Matei Basarab și Vasile Lupu sunt doar cele mai celebre exemple. Șerban Cantacuzino, precum și ginerele rebel al Brâncoveanului, Constantin Duca, personaj cultivat și tenace ce-și așteaptă încă istoricul, urmaseră o linie similară. Lipsa de mijloace sau de flexibilitate politică i-a împiedicat să-și traducă idealul într-un sistem coerent. Căutarea ordinii este generală, dar puțini sunt aceia ce au meritul de a o fi atins.

Din această perspectivă, *biserica* – entitate organizată în timp și spațiu și organizatoare a acestora – este un reper fundamental deopotrivă pentru sentiment și rațiune. Prin actul său fondator, domnul – ctitor și protector al societății – îi oferă acesteia criterii și principii de «normalitate» (Daniel Barbu). El este un organizator al «politiei» și, din considerente cu mult mai materiale, un măsurător al ei. Dar cealaltă formă de organizare, a spiritului, intangibil și scăpând aparentelor, îi scapă și lui, dacă nu îl cheamă către formă, către locul în care comunitatea, într-un timp anume, participă la reiterarea, prin cuvânt și gest, a iconomiei divine. În biserica Lui, receptorul regăsește astfel imaginea «gospodarului» (e interesantă semnificația

pe care o acordăm astăzi termenului, asociat tocmai cu *știința ordinii*, o ordine *a noastră, materială*). Biserica este, prin urmare, întruparea a două dimensiuni îngemănate ale ordinii: o ordine în eternitate – punctată de viața și faptele Mântuitorului – și o alta, corolar al acesteia, exprimată în limbajul formelor și culorilor. Ea rămâne un loc de coagulare a energiilor, de solidarizare comunitară.

Semnificații ce nu se schimbă fundamental nici după ce portretul principelui își arogă centralitate și prestigiu în rând cu imaginile sfinților protectori. Această «fugă către sacru» este, adesea, un semn nu numai al unei «crize de conștiință», dar și al uneia de legitimitate și autoritate reală⁴.

Întrebarea care se pune vizează măsura în care principii veacului al XVIII-lea se rup, voit sau nu, de aceste coordonate definitorii pentru dimensiunea harismatică a autorității pe care o încarnează, pentru a rămâne doar întrupări ale unei «monarhii administrativ-funcționărești»⁵. Dacă ei, încetând a participa la efortul colectiv al societății, își asumă ortodoxia doar în sens ideologic, astfel încât «le fait chrétien n'aura désormais aucune portée sociale, l'important est d'assurer la domination du discours chrétien, de son langage et de ses signes, manipulés par le pouvoir»⁶. Este în adevăr «ruptura» dintre epoca brâncovenească și cea următoare atât de dramatică pe acest plan? Este ortodoxia principilor «fanarioți» o componentă amorfă ce se lasă manipulată fără rezerve de voința unui monarh pentru care nu contează decât statutul său de «funcționar otoman»?

Ne întrebăm însă de ce ar fi ortodoxia mai puțin instrumentalizată în întreprinderile ctitoricești ale lui Brâncoveanu decât în cele ale lui Grigore II Ghica, spre exemplu, cel căruia îi plăcea să-și treacă timpul cu «muzica, trăgea cu săgeata și cu pușca atât de bine, că se minunau toți boierii»⁷? Preocuparea pentru monumental, pentru impresie, motivată adesea de cerințe funcționale imediate, este evidentă în cazul multora dintre fundațiile brâncovenești, stând și la baza extinderii ctitoriilor anterioare, cum e cazul la **Sf. Gheorghe Nou**⁸. Aceleași considerente motivează inițiativa lui Grigore II Ghica privind mănăstirile **Frumoasa** (Sf. Arhangheli) și **Bârnova** din Iași⁹. Încă înaintea sa, doamna lui Gheorghe Duca, **Anastasia**, văzând «svânta mitropolie cea bătrână a țării den târgu den Iași <ce> a fost făcută de răposatul Domnu vodă, fiind mică socotit-am /.../ să facem /.../ altă svântă mitropolie țării, *mai mare și mai deschisă*» <s.n.>¹⁰.

O anume reorientare de plasament și de funcționalitate a lăcașurilor de cult este de necontestat. Bisericile încep a fi clădite în oraș, repere vizibile în viața urbei; «trecearea de la, secular la sacru își pierde caracterul solemn și inițiativ» și aceasta pentru că «incinta monastică, ce ocrotise până atunci locul consacrat, se preschimbă adesea în han sau reședință domnească»¹¹. Locașurile fondate de principii «fanarioți» nu fac excepție. Complexul de la **Frumoasa**, ctitoria Ghiculeștilor, cu grădina sa «în care a zidit <Grigore II Ghica> case domnești după modelul celor din Constantinopol» servea «pentru desfătare»¹². Același principe adăuga mănăstirii **Galata** case domnești și «văzând că mănăstirea **Mihai Vodă** <s.n.> era mai bine așezată decât curtea domnească, a ridicat acolo clădiri minunate ca să poată să șadă în ele vara»¹³. Dimensiunea caritabilă a ctitoriilor legate de numele domnesc se regăsește în cazul complexului racovițesc **Sf. Spiridon** din Iași¹⁴ sau la cel al Ghiculeștilor de la **Sf. Pantelimon** din București¹⁵ întocmai ca la **Sf. Ioan Grecesc** sau la **Colțea**.

Analizând în continuare excepționala bancă de date oferită de repertoriile întocmite de Nicolae Stoicescu, constatăm alte câteva elemente de interes. Primul este **pur cantitativ**: personaje precum **Nicolae Mavrocordat**, **Grigore II Ghica**, **Constantin Racoviță** sau **Matei Gr. Ghica** nu pot fi nicidecum considerate «domni fără ctitorii».

Al doilea aspect e de ordin **calitativ**: majoritatea inițiativelor vizează **refacerea, repictarea** sau **refuncționalizarea** unor lăcașuri de cult deja existente. La acestea se adaugă ctitorii «minore» precum **bisericile de lemn** și **schiturile** ce scapă unei evaluări statistice. Să menționăm însă că și acestea sunt acte capabile să refacă, prin efort colectiv, rețeaua de solidarități comunitare în jurul a două puncte de reper ce nu vor conțeni să se vadăască definitorii: **locașul sacru** și **domnia**. Aici ar trebui să luăm în discuție variile motivații pentru care asistăm la o **mutație strategică** a politicii ctitoricești mai mult decât la erodarea semnificațiilor gestului fondator. Vom cita doar intervenția domnitorului **Grigore Al. Ghica** în problema ridicării de biserici «așa fiștecum și unde vor fi, fără trebuință», fapt «din care se pricinuieste de *se înmulțesc bisericile și paraclisurile cele proaste și la acele de obște lăcașuri nu se face acea de obște adunare norodului ce este rugă unită a creștinilor și lui Dumnezeu plăcută și primită*», de unde pustiirea acelor «vechi biserici și să rămâie drumetilor sau a tâlharilor sau cuiburi dobitoacelor». Mântuirea se asigură, continua domnul, în primul rând prin viață creștinească și «ruga de obște» și abia apoi prin edificare de ctitorii. În sensul acesta, trebuie să ne punem problema și cu referire la funcționalitatea imediată a numeroaselor lăcașuri de cult ridicate în cursul veacului al XVIII-lea din inițiative particulare. Reușesc ele să împlinească funcțiunea lor primordială de esență comunitară? Sau multe dintre ele vor fi avut, curând după dispariția ctitorilor, soarta de a fi «cuiburi tâlharilor și dobitoacelor»¹⁶

În fine, o a treia observație ar fi de **ordin temporal**: se constată o diminuare drastică a numărului ctitoriilor domnești **începând cu anii '70-'80 ai veacului**.

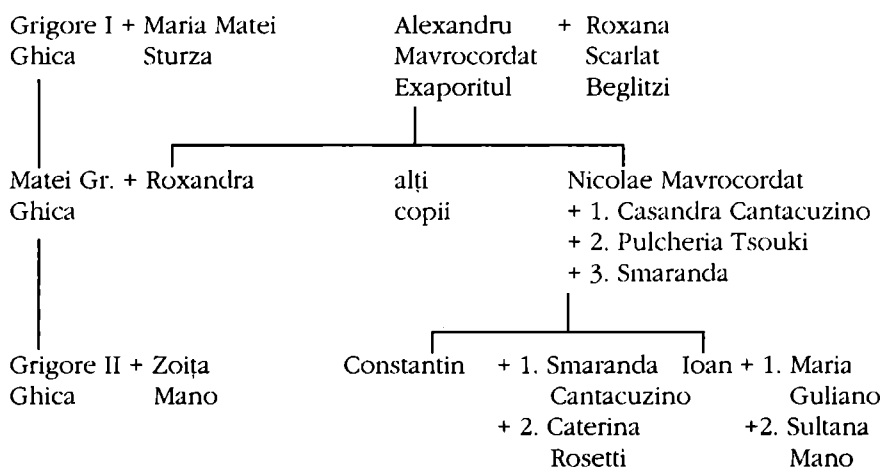
Din perspectiva modelului de analiză, răspunsul la întrebările noastre rezidă tocmai în fericita formulare a lui Daniel Barbu: «le triomphe du sériel»¹⁷. Este însă vorba de asumarea nu numai a unui «pattern» artistic, ci și a unuia politic. «Sistemul fanariot», în primii săi 70 de ani de funcționare, nu reprezintă, credem, o ruptură atât de violentă pe planul autorității și exercitării acesteia. Principelui continuă să i se reclame de către Poartă aceleași două calități fundamentale: **fidelitate** și **eficiență**. Dacă prima era mai greu cuantificabilă, a doua se traducea în limbajul rece al cifrelor, pe care Brâncoveanu îl stăpânise ca nimeni altul. Soluția aleasă de Poartă după «defecțiunile» dintre 1711 și 1716 viza asigurarea primei condiții – **fidelitatea**. Pentru moment, ea se va dovedi viabilă. Numai că prinții «fanarioti» aveau nevoie de modele de eficiență. Or, cel mai aproape era cel ilustrat de predecesorul pe care, de altfel, îl cunoșteau destul de bine.

Semnalam că veacul al XVIII-lea reprezintă pe plan ctitoricesc o epocă de refacere și refuncționalizare. Rămâne de văzut **de ce** și **cum** se fac toate acestea, fapte de pus în legătură cu o anume **viziune asupra timpului**. Rezidirea în piatră a unei biserici de lemn a fost mereu considerată un act fondator. Și asta pentru că nu totdeauna, ba chiar adesea, o comunitate sau un personaj, fie el și domn, au avut posibilitatea să ridice dintru început un locaș de piatră. Domnii ce refac monumente fondate de «sfânt-răposații domni dinaintea lor» au ferma conștiință că,

«după viața și domnia lor», «or pe cine ar alege Dumnezeu a fi Domn și biruitor țării aceștea» va continua gestul pios – datorie deopotrivă creștinească și princiară de la care nici ei nu se abătuseră. Continuitatea menirii fondatoare a domniei este în centrul demersului lor. În efortul lor de integrare în cadrele valorice ale societății românești, domnii «fanarioți» mărturisesc, la rându-le, această vocație. Prin refacerea de ctitorii ei își afirmă vizibil solidaritatea cu predecesorii lor – cu istoria țării, în fond –, iar prin construcțiile începute cheamă la solidarizare, la continuitate. Să nu uităm că toate cele patru familii ce dau domni Principatelor în primii 70 de ani ai epocii (Mavrocordat, Ghica, Racoviță, Callimachi) încercaseră cu tenacitate fondarea și legitimarea unei dinastii¹⁸. Personaje «protofanariote», precum Gheorghe Ghica sau Gheorghe Duca, transmiseseră această vocație descendenților. **Mănăstirea Cetățuia** (Sf. Apostoli) din Iași, spre exemplu, fondată de ultimul, va fi în centrul atenției fiului său, Constantin Duca, dar și a lui Grigore II Ghica, urmașul mai norocos al începătorului de dinastie¹⁹.

Povestea ctitoriilor princiare relevă însă mai mult decât atât. Biserica lui Ștefan cel Mare de la **Popăuți** (Sf. Nicolae), fiind «descoperită și surpată», este refăcută temeinic de **Ana**, soția lui Mihail Vodă Racoviță. **Matei Ghica** îi construiește chili și zid împrejmuitor, transformând-o în mănăstire și închinând-o metoh Antiohiei. El continuase însă inițiativa lui **Constantin Racoviță**, fiul Anei, adăugând la aceasta mila sa domnească²⁰. «Colaborarea» peste timp între cele două familii nu este deloc accidentală. Constantin Racoviță este **cumnatul** lui Matei Ghica prin căsătoria domniței **Anastasia** (sora domnilor Constantin și Ștefan Racoviță, fiica lui Mihail Racoviță) cu **Scarlat Ghica Vodă**, fratele lui Matei Ghica, ambii fiii lui Grigore II Ghica²¹.

«Colaborarea» include și familia Mavrocordat. **Mihail Racoviță** reface complet la 1703 biserica **Sf. Treime** de pe poarta Curții, ctitoria lui Ștefan II Tomșa. Biserica arde la 1725, fiind refăcută de **Grigore II Ghica** și finisată de **Constantin Mavrocordat** la 1741, care o zugrăvește cu meșteri străini. După incendiul din 1753, este restaurată de **Constantin Racoviță**²². Această continuitate, dincolo de dimensiunea sa ideală, are un suport foarte concret: cele trei familii sunt strâns înrudite între ele:

Să adăugăm la aceasta că fiicele lui **Constantin Mavrocordat**, **Caterina** și **Smaranda**, erau măritate cu beizadelele **Mihai** și **Ioan**, fiii domnului **Mihail Racoviță**, devenind astfel cumnate cu domnii **Scarlat** și **Matei Ghica**²³.

Asocierea numelui princiar unor ctitorii mai mult sau mai puțin referențiale se face și pe alte canale. Complexul **Sf. Spiridon** din Iași începe a fi construit de către **Constantin Racoviță** între 1756 și 1758, când se pun și bazele spitalului. Același principe fondase schitul (sic!) **Măgura Ocnei** (Bunavestire, Tg. Ocna), la 1750, pe care-l va închina metoh la Sf. Spiridon, adăugându-l bisericii **Precista Mare** (Adormirea) din Roman, rezidită din temelii tot de el, împreună cu episcopul locului, **Inochentie** (1753-1754), și bisericii **Sf. Samuil** din Focșani²⁴. Zona **Tg. Ocna** este de referință pentru familia Racoviță, care în felul acesta potențează vizibil sorgintea sa autohtonă²⁵. Semnificații similare prezintă zona **Câmpulungului** pentru familia **Callimachi**²⁶.

Principiul **solidarizării**, exprimat prin asocierea mai multor ctitori în vederea ridicării unui locaș de cult²⁷, continuă a fi valabil și în alte cazuri. **Grigore II Ghica** reface parțial mănăstirea **Bărboiul** (Sf. Apostoli), **ctitoria Sturzeștilor**. Dincolo de calitatea sa de domn, Ghica este nepotul lui **Dumitrașcu Sturza**, a cărui soție, **Maria**, era mătușa bună a domnului. Mai mult, fiica sa, **Ruxandra**, se căsătorește cu **Dimitrie Sandul Sturza**, mare ban. Însuși **Grigore I Ghica** avusese ca soție pe **Maria**, **fiica lui Matei Sturza**. Tenacitatea acestor legături de familie se deduce din opțiunea lui **Mihail Sturza** ce ridică la 1833 un monument tatălui său, **Grigore**, tocmai la mănăstirea **Frumoasa**, al cărei ctitor fusese restauratorul mănăstirii Bărboiul – Grigore II Ghica, tatăl bunicii materne a domnului contestat la 1848²⁸.

Solidaritatea în edificarea locașurilor de cult pune în valoare o legătură peste timp cu domnii anteriori, îndemnând la o continuitate necesară. Familiile princiare de sorginte autohtonă își manifestă o dată în plus atașamentul față de locul precis al obârșiei lor, consolidând prin aceasta relațiile cu ramurile boierești ale clanului. Cele alogene (Ghica și Mavrocordat) își creează și revendică legitimări românești prin alianțe matrimoniale ce devin operante în planul fondării de locașuri sacre. În plus, semn al unei endogamii defensive, ele colaborează între ele în ambele planuri, încercând să definească o rețea de afinități menite să le susțină idealurile. Este simptomatică marginalizarea inițială a familiei Callimachi ce nu avea a se mândri cu nici un fel de origine ilustră.

Conștientă de caracterul limitat al mijloacelor de care dispune, monarhia veacului al XVIII-lea vădește un pragmatism ce nu o depărtează de tradiția românească. Solidarizarea în restaurare este reflexul extins al unei strategii centrate pe **numele princiar** și materializate prin **concentrare**, prin focalizarea energiilor în edificarea unui singur mare complex monumental, indisolubil asociat idealului dinastic. Complexul de la **Frumoasa** este astfel replica celor de la **Sf. Pantelimon** și **Sf. Spiridon Nou** din București în ilustrarea acestei idei în cazul familiei **Ghica**. **Racovițeștii** edificaseră **Sf. Spiridon** la Iași, strategia fiind incongruentă doar cu cazul familiei **Callimachi**. Toate acestea, ca și **Văcăreștii** pentru **Mavrocordați**, joacă și rol de **necropolă dinastică**²⁹. Excepțiile își au în bună măsură explicația în voința de a fi «în rând cu ceilalți domni și doamne»³⁰. Mănăstirile «părintești» jalonează traseele domnului la intrarea în țară, cum este cazul schimbării de domnii

din 1733, când Grigore II Ghica și Constantin Mavrocordat se întâlnesc la Focșani, unde rezidează fiecare în ctitoria familiei, **Sf. Ioan**, respectiv **Precista**³¹.

Strategia concentrării este pusă în evidență și de răspunsul societății. Evoluția acestor complexe relevă existența a numeroase danii și metoașe acordate de către boierii de țară. Cităm aici doar exemplele oferite de familiile **Văcărescu**, **Bălăceanu** și **Cantacuzino**, sprijinitori ai fundației Ghiculeștilor de la Sf. Pantelimon. De această dată, nu argumentul genealogic, altminteri foarte vag reprezentat, explică inițiativele. Este vorba mai degrabă de o atitudine tradițională ce caută să întărească solidaritatea dintre domnie și elita românească, vădind receptarea favorabilă a mesajului propus societății, dar și disponibilitatea elitei de a-l împărtăși și urma. Acest tip de solidarizare pentru eternitate este cu atât mai semnificativ cu cât pornește de la familii ce au, la rândul lor, un număr important de fundații proprii³². Gesturile lor însoțesc politica domnească de coagulare a ctitoriilor de familie în jurul unui mare complex. La exemplele citate adăugăm închinarea fundației mai vechi de la Fedelsciori-Vâlcea la același complex bucureștean de către Grigore II Ghica, nepotul ctitorului³³.

Noile ctitorii sau cele refăcute sunt timbrate de efigia principelui, tentativă de integrare în istoria mărturisită de evidențe a țării, efort deopotrivă legitimator și orgolios de a se insinua în centrul imaginilor sacre³⁴. Nicolae Mavrocordat e reprezentat la **Stavropoleos** sau la **Biserica cu Sfinți**, ctitorie a mitropolitului **Daniil**³⁵. **Mihail Racoviță** apare în șirul ctitorilor de la **Cotroceni**, fundația lui Șerban Cantacuzino, unde îi urmează lui Brâncoveanu³⁶. Portretele prinților din familia **Ghica** sunt de regăsit la Frumoasa, dar și la Sf. Spiridon din Iași, unde ctitori sunt Racovițeștii³⁷. Aceștia din urmă apar la Sf. Spiridon, firește, dar și la biserica episcopală din **Râmnic** (Constantin Racoviță)³⁸, după aceleași principii ce guvernează prezența Ghiculeștilor la **Mărcuța**³⁹ sau a lui Constantin Mavrocordat la mănăstirea **Valea** și la **Buna Vestire** din **Râmnicu Vâlcea**⁴⁰. Este vorba, în majoritatea cazurilor, de portrete dinastice ce figurează imaginea ideală a domnului, în ipostază de precucernic, dar și cu toate însemnele autorității sale⁴¹.

Pătrunderea portretului princiar în ctitoriile țării este și rezultatul unor solidarizări imediate. Domnul se asociază în opera fondatoare cu Biserica însăși: **Nicolae Mavrocordat** cu preotul **Ioanichie** la **Stavropoleos**, **Matei Ghica** cu episcopul **Inochentie** de Huși, **Constantin Racoviță** cu **Ioanichie** de Roman etc. Nici micii boieri nu sunt ținuți la distanță; cităm aici exemplul jicnicerului **Ștefan Bosie** care, împreună cu Matei Ghica, reface în piatră **schitul lui Tărăță**⁴². Foarte interesant este cazul bisericii **Sf. Ștefan** din București, locaș început de **Stoica clucer**. Moartea fondatorului survenind înainte ca biserica să fie terminată, domnul **Ștefan Racoviță** preia grija acesteia, închinând-o la Mitropolie pentru pomenirea răposaților ctitori⁴³. Domnia participă și la edificarea unor biserici de breaslă, cum era biserica **Sf. Împărați** din mahalaua Broștenilor, ridicată de preotul **Polizu** pe locul și cu contribuția lui Matei Ghica⁴⁴.

Este de reținut rolul lăcașurilor de mică avergură și cu deosebire acela al **schiturilor**⁴⁵. Dacă biserica este un loc de coagulare a solidarităților, schitul, «săhăstria» reprezintă un centru de **meditație creștină** ce situează motivația protectorului său pe un cu totul alt plan. Plan ce se vedește incongruent cu presupusa «formalizare»

și «instrumentalizare propagandistică» a actului creștin. Un lăcaș de izolare și trăire întru Dumnezeu nu este fondat pentru legitimarea unei puteri «administrativ-funcționărești». Suntem de acord că veacul al XVIII-lea înseamnă o anume erodare a harismei monarhice, că puterea încearcă insinuarea în cadrele timpului și spațiului liturgic (fapt sesizabil încă la Șerban Cantacuzino sau Brâncoveanu), dar credem că motivațiile creștine ale gestului fondator nu sunt complet de înlăturat și nu dintr-o dată. Ruptura survine abia când domnia nu mai găsește limbajul de comunicare cu societatea, când nu mai știe sau nu mai poate să activeze solidaritățile proprii acesteia pentru a asigura atingerea unor idealuri comune.

Primii 70 de ani ai veacului marcase ră tendința familiilor princiare «fanariote» de a se apropia de elita politică românească prin legături matrimoniale pentru împlinirea unui dublu scop: **legitimare și integrare**, ceea ce a indus treptat «solidarizarea naturală» cu o sumă întregă de valori și tradiții. Urmare a defecțiunilor provocate de războiul cu Rusia și de pacea de la Kuciuk-Kainardji, Poarta operează o nouă modificare, de același tip cu cea din 1711-1716, în fapt o schimbare de personaje. Spre deosebire de familiile ce domniseră anterior, cele care-și împart acum privilegiul princiar sunt, aproape toate, străine de tradițiile, valorile și afinitățile românești, fapt ilustrat limpede de strategia lor matrimonială⁴⁶. «Hegemonia protipendadei» (Gh. I. Brătianu) înseamnă și stingerea reverberațiilor modelului politic brâncovenesc.

Refacerea lăcașurilor de cult este greu de estimat cifric, dar rațiunile sale semnifică un rol conștientizat și asumat de domnie. Domnul este încă protectorul spiritual al societății care-l receptează ca atare și, dincolo de răutățile contingente, are o responsabilitate față de aceasta. Dacă există o «direcție» a actului fondator, ea **nu** este relevată de cantitate, ci de resorturile intime ce-l motivează. Și aici, **familia**, totalitatea celor ce poartă același nume, este o coordonată esențială. Cu atât mai mult cu cât este vorba de un **nume princiar**. Principii se raportează mereu – chiar dacă nu și le asumă complet – la valorile tradiționale, între care **cucernicia** se vădește centrală.

Ceea ce domnii de la finele «Vechiului Regim» **nu mai pot** face; au alte motivații și idealuri. Nu mai dispun finalmente nici de mentalitatea de familie princiară, afirmată orgolios de Grigore II Ghica, Constantin Mavrocordat sau Alexandru Mavrocordat «Deli bey». Domnul continuă să se numească «protector», dar titlul său de «gospodar» e infinit mai aproape de înțelesul său de azi. Funcția judiciar-administrativă primează de acum asupra harismei. Este o altă «dimensiune» aceea care transpare din actele sale ce vizează «civicul» într-un context în care, pe de altă parte, îl interzic. Codurile juridice și măsurile administrative devin definitorii pentru calitatea de *parens patriae* pe care și-o arogă, ceea ce vădește în adevăr «spiritul exclusiv al rațiunii» (D. Barbu). Chiar dispariția «oglinzilor principilor» (în sens tradițional) semnifică o schimbare de mentalitate.

Dominați de ideea eficienței imediate, domnii finalului de veac își situează efortul de legitimare într-un registru din care comunică doar prin hiperbolă cu «substratul mental» (Al. Dușu) al societății. Instrumentele lor sunt **panegiricul** (însoțitor simptomatic al crizelor de prestigiu)⁴⁷, și **aparatură de reprezentare imediată**, «mulțimea mâinilor» (Louis Marin) ce prezintă societății o autoritate ce se

vrea absolută – ambele supuse uitării. Solidaritățile tradiționale nu mai fundamentează un efort ce, la rândul său, încetează de a mai fi socialmente reprezentativ, de unde erodarea dimensiunii spirituale a domniei la nivelul imaginii sale receptate.

Suntem datori, prin urmare, să admitem concluziile impuse de cifre, dar cu o nuanțare ce sub-întinde trei generații. Abia atunci povestea ctitoriilor domnești consonează cu faptele măsurabile, mărturisind împreună o mutație sensibilă pe planul solidarităților și idealurilor. Până atunci, «modelul brâncovenesc» se vădise izvor și punct de referință, artistic și politic. Harisma autorității princiare își menținuse valențele tocmai prin potențarea efortului colectiv în a reitera solidarității familiare societății românești. O dată ce acestea slăbesc, se modifică sau sunt ignorate – și asta se întâmplă o dată cu anii '70-'80 al veacului al XVIII-lea –, domnia riscă să rămână doar cea mai înaltă funcție de stat, în ciuda eforturilor de a se exprima în plan spiritual⁴⁸.

Note

1. Andrei Pippidi, **Pouvoir et culture en Valachie sous Constantin Brancovan**, *R.E.S.E.E.*, 4, 1988, p. 285-294; Daniel Barbu, **Le triomphe du sériel. Le modèle artistique de Brâncoveanu et sa diffusion au XVIII-e siècle**, *loc. cit.*, p. 295-303.
2. **Ibidem**, p. 301, tab. 1. Versiunea românească, ușor modificată, în cartea sa **Scrisoare pe nisip. Timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea**, Edit. Antet, București, 1996, p.112-113.
3. **Ibidem**, p. 99.
4. De văzut excelenta analiză a lui Raymond Cazelles, **Société, politique, noblesse et couronne au temps de Jean le Bon et Charles V**, Genève, 1982, p. 505 ssq., și studiul nostru **Încoronarea în Țara Românească și Moldova în secolul al XVIII-lea. Principii, atitudini, simboluri**, *R.I.*, 7-8, 1994, passim.
5. Este concluzia, bazată pe statistică, a lui D. Barbu, **op. cit.**, p.113, vezi și opinia sa anterioară, încă și mai tranșantă: „Au «siècle phanariote», le prince régnant cesse de participer à l'effort du pays dirigé vers l'édification des fondations sacrées. Et quand l'autorité princière ne construit plus d'églises, elle perd sa nature charismatique pour devenir une *Beamtenherrschaft*. Un pouvoir qui ne laisse pas les traces de sa vocation communautaire et de son espoir dans la vie future sur la terre qu'il gouverne, un tel pouvoir reste étranger non seulement par sa race mais aussi bien par sa mentalité“, **Le triomphe du sériel...**, p 302.
6. Idem, **Loisir et pouvoir. Le temps de lecture dans les Pays roumains au XVIII-e siècle**. *R.E.S.E.E.*, 1-4, 1990, p. 25. Nuanțele introduse de autor în versiunea românească nu modifică în nici un fel concluziile, vezi **Scrisori pe nisip...**, p. 72.
7. **Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754**, ed. de Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București, 1965, p. 260-261 (=Ghiclești).
8. D. Barbu, **op. cit.**, p. 101-102.

9. **Ghiculești**, p. 291, N. Stoicescu, **Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova**, București, 1974 (= **Rep. Md.**), p. 446 și 438; vezi și cazul similar al **Bisericii Doamnei**, tot din Iași, refăcută de **Mihail Racoviță**.
10. N. Iorga, **Studii și documente cu privire la istoria românilor**, V/1, București, 1903, p. 95; adaugă locuri ale familiei sale (Buhuș). Construcția începută -hiind voia putiarnicului Dumnedzeu de ni-au schimbat din scaunul Țării Moldovei ș-am mersu la Țarigrad- se continuă -iarăș după mila svinții sale aducându-ne svinția sa mai pre urmă în țară la pământul nostru, cu Domniia iubitul fiului nostru Io Constantin Duca Vodî...-.
11. D. Barbu, **op. cit.**, p. 102.
12. **Ghiculești**, p. 291. Nu este vorba de o -inovație brâncovenească-, încă Gheorghe Duca ridicase -case domnești- la mănăstirea sa **Cetățuia** din Iași (**Rep. Md.**, p. 443). Modelul este de sorginte constantinopolitană.
13. **Ibidem**, p. 447; **Ghiculești**, p. 363. Aceleași funcțiuni complexe și la ctitoria Mavrocordaților de la **Văcărești**.
14. **Rep. Md.**, p. 473; spitalul va fi reorganizat de **Grigore Al. Ghica**.
15. Unde pentru -bolnavii săraci și străini- existau -spiterie și spiter-. Nu lipsesc nici aici casele domnești -cu două caturi-, **Ghiculești**, p. 619. Tot la București funcționa **Sf. Visarion**, altă ctitorie a Ghiculeștilor, pentru bolnavii de ciumă. Este vorba de **Sf. Visarion de Larisa**, ale cărui moaște fuseseră aduse în țară de către Constantin Mavrocordat, detalii în studiul nostru, **Sărbătoare și propagandă în Țările Române. Strategile gestului și cuvântului (1678-1821)**, (I), *Buletinul I.S.S.E.E.*, III, 1995, p. 35.
16. Documentul a fost comentat pe scurt de N. Iorga, **Domnii fanarioți și ctitoriile**, *B.C.M.I.*, XXII, fasc. 60, 1928, p. 90-91, căruia îi aparțin și sublinierile. De sesizat funcția de stabilitate comunitară pe care domnul o atribuie locașului de cult. Se interzice construcția de biserici fără aprobarea episcopilor și mitropolitului, după cum prevedeau -soboarele-. În sensul acesta, acte precum cel al refacerii bisericii **Sf. Spiridon Vechi** de către patriarhul Silvestru al Antiohiei, cu banii lui Constantin Mavrocordat, capătă alte semnificații, N. Stoicescu, **Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București**, București, 1961 (= **Rep. B.**), p. 298.
17. Prioritatea în semnalarea rolului referențial al Hurezilor pentru evoluția arhitecturii religioase din ambele Principate în secolul al XVIII-lea îi revine lui **Nicolae Iorga în Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor**, vol. II, București, 1928 (ed. a II-a), p. 69-72, fapt nementionat de autorul citat.
18. Reținem alegerea lui Constantin Mavrocordat ca domn al Țării Românești după moartea tatălui său la 1730 (**Ghiculești**, p. 311) și efortul împlinit, deși temporar, al lui Ioan Th. Callimachi, singurul domn al vremii ce a putut să-și înscăuneze personal fiul ca succesor (Pseudo-Enache Kogălniceanu, **Letopisețul Țării Moldovei**, în **Cronici moldovenești**, ed. critică de Aurora Ilieș și Ioana Zmeu, Minerva, București, 1987 [**Ps. E.K.**], p. 101). Abia acum celelalte familii princiare inițiază alianțe cu familia Callimachi prin căsătoria lui **Alexandru C. Mavrocordat** cu **Marioara Ioan Th. Callimachi**, respectiv a **Elenei Alexandru N. Mavrocordat**, cu însuși domnul nou investit, **Grigore Ioan Callimachi** (**ibidem**, p.102-103, respectiv Ioan Canta, **Letopisețul Țării Moldovei**, ed. cit., p. 173). Aspirația este seculară, vezi politica lui Brâncoveanu însuși (D. Barbu, **op. cit.**, p. 87-90, despre preluarea -strategiei cantacuzinești- pentru care vezi D. Ionescu, **Șerban Cantacuzène et la restauration byzantine. Un idéal à travers ses**

images, în *Études byzantines et post-byzantines*, I, éd. par E. Stănescu N.Ș. Tanașoca, Bucarest, 1979, p. 239-269).

19. Cf. N. Stoicescu, **Rep. Md.**, p. 512, nota 102. Același principiu e urmat de domnia din familia Ghica în cazul **Bisericii Doamnei** (Sf. Ioan Botezătorul) din București, idem, **Rep. B.**, p. 197-198.
20. Cf. Irisovul lui Matei Ghica, 1752, sept. 2: locașul fusese «înnoit de iznoavă» de «răposat maica Domnii Sale» Constantin Racoviță, motiv esențial pentru acesta să «ia aminte» la refacerea sa, N. Iorga, **St. și doc.**, V/1, p. 247-8, și **Rep. Md.**, p. 113.
21. Sursele argumentației genealogice sunt: I.C. Filitti, **Arhiva Gheorghe Gr. Cantacuzino**, București, 1919; G-ral M. Racoviță-Cehan, **Familia Racoviță (Cehan). Genealogie și istoric**, 2 vol., București, 1942; G-ral Radu R. Rosetti, **Familia Rosetti**, 2 vol., București, 1938; Michel Stourdza jr., **Le règne de Michel Stourdza, prince régnant de Moldavie**, Paris, 1906 (cu multe erori); Mihail D. Stourdza, **Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, Albanie et de Constantinople**, Paris, 1983; N. Stoicescu, **Dicționarul marilor dregători din Țara Românească și Moldova, secolele XIV-XVII**, București 1971.
22. **Rep. Md.**, p. 413.
23. Vezi și refacerea succesivă a bisericii domnești din **Târgoviște**, ctitorie și necropolă domnească, de către **Grigore II Ghica**, **Constantin Mavrocordat** (după cutremurul din 1740) și apoi iarăși **Grigore II Ghica**, N. Iorga, **Inscripții din bisericile României**, I, București, 1905, p. 104-105. Aceeași situație pentru biserică **Episcopiei din Huși**, refăcută temeinic de către **Nicolae Mavrocordat** la 1711, când «i-au tocmit și case». **Grigore II Ghica** îi acordă mile la 1740, adăugite de fiul său, **Matei**, restauratorul din temelii al aceleiași lăcaș, **Rep. Md.**, p. 383 și 390. La 1712, biserica primise ca metoh schitul Brădicești-Fălciu, din voința lui Nicolae Mavrocordat, schit refăcut de **Matei Ghica** la 1756. De notat că la Brădicești erau ctitori, încă din 1691, **Racoviștii**, prin **Maria** (n. Buhuș) și **Nicolae**, unchiul domnului **Mihail Racoviță** (*ibidem*, p. 119 și 152, nota 178).
24. *ibidem*, p. 473, 862 și 737, nota 57, respectiv **Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România (Muntenia, Oltenia și Dobrogea) (=Rep. Ț.R.)**, vol. I, Mitropolia Olteniei, 1970, p. 313.
25. Spătarul Dediul Arbănașul Codreanu, socrul lui Mihail Racoviță, era ctitor tot aici, refăcând în piatră biserica **Sf. Paraschiva** (N. Iorga, *op. cit.*, p. 28). Familia va continua să aibă importante ctitorii în zonă, dintre care m-reă **Precista-Răducanu**, «moștenire» de la familia **Buhuș** și aflată în grija logofătului **Radu Racoviță**, nepotul de frate al lui Mihai Vodă, prin înrudirea sa cu Buhuseștii (fusese căsătorit cu **Maria N. Buhuș**), **Rep. Md.**, p. 862.
26. **Ioan Th. Callimachi** reface în piatră **biserica domnească** de aici, *ibidem*, p. 195.
27. Vezi D. Barbu, *op. cit.*, p. 101.
28. **Rep. Md.**, p. 446.
29. Grigore II Ghica și soția sa, Zoița, sunt înmormântați la Sf. Pantelimon (**Ghiculești**, p. 619 și 653, și N. Iorga, *op. cit.*, p. 70, pisania m-rii în românește), iar fiicele lor, **Ruxandra** și **Smaranda**, la Frumoasa (*ibidem*, p. 14, respectiv **Ghiculești**, p. 375). **Scarlat Ghica** își are momântul la **Sf. Spiridon** din București, ctitoria sa (N. Iorga, *op. cit.*, p. 263). De văzut pisaniile (în română și greacă) și epitafurile (în greacă) Mavrocordăților la Văcărești, cf. Al. Elian (coord.), **Inscripțiile medievale ale României, I, Orașul București**, București, 1965, nr. 229 și 237, p. 434-5. Aici sunt îngropați Nicolae Mavrocordat și ultima sa soție, Smaranda.

30. Radu Popescu, **Istoriile domnilor Țării Românești**, ed. critică de C. Greceanu, București, 1963, p. 249. **Pulch-ria Tsouki** își are locul de veci la **Mitropolie** alături de fiii săi **Scarlat** și **Toma** (Al. Elian, **Epigrame funerare grecești în epoca fanariotă**, *S.M.I.M.*, I, 1956, p. 334, nota 1). Domnul Nicolae Mavrocordat adăugise clădiri aici, făcându-se astfel ctitor, N. Iorga, **Inscripții**, I, p. 243. Tot aici odihnește și **Constantin Racoviță**, **Ps. E.K.**, p. 113; vezi și pomelnicul Mitropoliei, edificator pentru solidaritatea *sub specie aeternitas* între familiile princiere, dar și cu marile clanuri boierești autohtone, N. Stoicescu, **Rep. B.**, p. 245. Interesant este cazul lui **Ioan Mavrocordat**, fratele lui Nicolae, înmormântat la **Sf. Gheorghe Nou**, ctitoria lui Brâncoveanu, Al. Elian, **op. cit.**, p. 335. Pentru această strategie la Nicolae Mavrocordat, vezi Radu G. Păun, **Legitimatio principis. Nicolas Mavrocordato ou le savoir du pouvoir**, în *Pouvoirs et mentalités. Mélanges offerts au Prof. Alexandru Dutu*, sub tipar.
31. **Ghiculești**, p. 349, vezi și studiul nostru, **Sărbătoare și propagandă...** (II), *Buletinul I.S.S.E.E.*, IV, 1995, p. 8-9. Sf. Ioan era în adevăr «strămosească», fiind ridicată de Grigore I. Ghica, **Rep. Ț.R.**, p. 312. De văzut și cazul bisericii «de lemn a mării-sale» **Constantin Racoviță (Sf. Samuil)**, prefăcută în piatră de către domn, ca fiind locul în care va fi asistat la prima liturghie la întoarcerea sa din Moldova (**Ps. E.K.**, p. 70, și N. Iorga, **Biserici focșenene**, *B.C.M.L.*, XXII, 59, 1929, p. 28).
32. Idem, **St. și doc.**, V/1, 494-7. Văcăreștii și Bălăcenii închină moșii, iar Cantacuzinii schitul **Lespezi-Ilfov**. Situație încă și mai interesantă în cazul bisericii **Udricani** din București, închinată de ctitori tot unei fundații a Ghiculeștilor, Sf. Ioan din Focșani, **Rep. B.**, p. 316.
33. **Rep. Ț.R.**, I, p. 302-3, vezi și nota 24 pentru familia Racoviță.
34. Pt. care vezi D. Barbu, **op. cit.**, passim.
35. I.C. Filitti, **Chipurile lui Nicolae Mavrocordat și a familiei sale în bisericile bucureștene**, *Convorbiri literare*, LVIII, 1926, p. 421-6, N. Iorga, **Domnii români după portrete și fresce contemporane**, Sibiu, 1930, pl. 143-146.
36. **Ibidem**, pl. 160.
37. **Ibidem**, pl. 163, 173, 172, respectiv 171 și 179.
38. **Ibidem**, pl. 168.
39. **Ibidem**, pl. 164, portret dinastic. Ctitorul este de fapt Mitropolitul **Ștefan**, N. Iorga, **Inscripții**, I, p. 83-4.
40. Idem, **Domnii români...**, pl. 158-9. De notat prezența Mavrocordaților (Nicolae și Constantin) și a lui Mihail Racoviță cu soția sa, Ana, în pomelnicul de la **Mărgineni** (idem, **Inscripții**, I, p. 96). Ambele familii uzează aici de înrudirea lor cu ctitorii: tatăl lui Mihail Racoviță, **Ioan**, avusese ca primă soție o Cantacuzină la fel ca și fratele domnului, **Dumitru**, iar sora lor, **Ecaterina**, era soția lui **Iordache Cantacuzino Deleanul**. Prima soție a lui Constantin Mavrocordat este tot o Cantacuzină, **Smaranda**. În cazul de față, nu este de exclus «manipularea» genealogiei legitimizează ce postula descendența familiei din Mușatini. Or, știm că **Iliș Alexandru**, strămoș revendicat de Mavrocordați, fusese căsătorit cu **Domna Andronic Cantacuzino**. De văzut și repetiția standardizată a acestei filiații în toată istoriografia comandată de Nicolae Mavrocordat, la rândul-i înrudit inițial cu Cantacuzinii, prin prima sa soție, Casandra, vezi Radu G. Păun, **Legitimatio principis...**, deja citat.
41. Idem, **Încoronarea...**, p. 747-52.
42. Construit în lemn de către Grigore II Ghica, în mahalaua Socolei. Constantin Mavrocordat acordase și el mili «pentru sfânta biserică săhăstria care este făcută de

- îubit fratele nostru, domniia sa Grigorii Vodă», **Rep. Md.**, p. 524, nota 188, vezi și p. 479.
43. **Rep. B.**, p. 300, nota 1; va fi terminată sub Grigore Al. Ghica. Situație similară la refacerea bisericii domnești din Câmpulung de către Nicolae Mavrocordat împreună cu **Neacșu Piteșteanul** vomic, ispravnicul locului, **Rep. Ț.R. I**, p. 162.
44. **Rep. Md.**, p. 464.
45. La exemplele citate adăugăm biserica de sat din **Olășei** (Vaslui), ctitorită de Mihail Vodă Racoviță, **ibidem**, p. 614.
46. D. Berindei, **Liaisons généalogiques roumains des prince phanariotes de Moldavie et Valachie (1711-1821)**, *Genealogica et Heraldica* (Report of 16-th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences, Helsinki, 1981), Helsinki, 1984, p. 57-77.
47. Vezi epitetul de «divin» acordat domnilor în literatura encomiastică. Mulțumim doamnei Emanuela Popescu-Mihuț pentru bunăvoința de multe ori repetată de a ne împărtăși din rezultatele cercetărilor domniei sale, vezi eadem, **Ideologie politică și propagandă în actele cancelariilor domnești din Țara Românească (1775-1821)**, în *Sud-Estul european în vremea Revoluției Franceze: Stări de spirit, reacții, confluente*, coord. Al. Duțu, București, 1994, p. 73-99. Pentru panegiricele ce inundă această perioadă, vezi studiul nostru, **Literatura encomiastică și mirajul puterii absolute în veacul al XVIII-lea. I, Documente românești**, în *R.I.S.*, II, 1997, sub tipar.
48. Sunt acestea nuanțări necesare și pentru propriile noastre puncte de vedere din care nu reiese clar diferența indusă de modificările specifice anilor de final ai «Vechiului Regim» (vezi **Încoronarea...**, passim). Am revenit asupra problemelor expuse aici în studiul **Dinamica politică în reprezentare rituală. O molitvă de încoronare copiată de Dionisie Eclesiarhul (1813)** ce va apărea în *S.M.I.M.*, XVI, 1998, precum și în comunicarea **Notes pour l'étude comparative de la théologie politique dans le monde orthodoxe: le couronnement des souverains (XVIe-XVIIIe siècles)**, la colocolviul *Medieval Balkans: Crossroads of Politics, Religion and Culture*, Sofia, 18-19 iunie 1998, ce va fi publicată în actele colocolviului.